

Utsikter för sjödistrikt

GÖRAN PRAGE, *Frilansskribent*

Som visuella utropstecken för sjöfarten har de spelat ut sin roll. Som utkikar mot främmande makt och som väderrapportörer likaså. Sveriges alla kustfyrar har avbemannats men kvar därute står dessa stolta utposter som ett växande nationellt kulturarv som Statens fastighetsverk delvis ska förvalta.

DE BEMANNADE FYRPLATSERNA är ett färskt kulturarv – den sista var Holmö-gadd. Obemannad sedan något år fortsätter den att sprida ljus över Bottenhavet. Elektrifieringen och fjärrstyrningen gör att vi aldrig mer kommer att inrätta en bemannad fyrplats. Det kulturhistoriska värdet är med andra ord redan stort.

SFV kommer att underhålla ett tjugofemtal av de totalt cirka 130 bemannade fyrplatser som funnits i landet. Verket ger därmed kommande generationer möjlighet att besöka intressanta miljöer och kanske förstå under vilka hårda villkor de här yrkesgrupperna levde, ofta med sina familjer. Enbart att putsa insidan av fyrens linssystem kunde sysselsätta två man en hel dag. Och vem skulle i dag acceptera ett kärvt och ensligt arbete elva månader om året med ett genomblåst utedass som enda bekvämlighet?

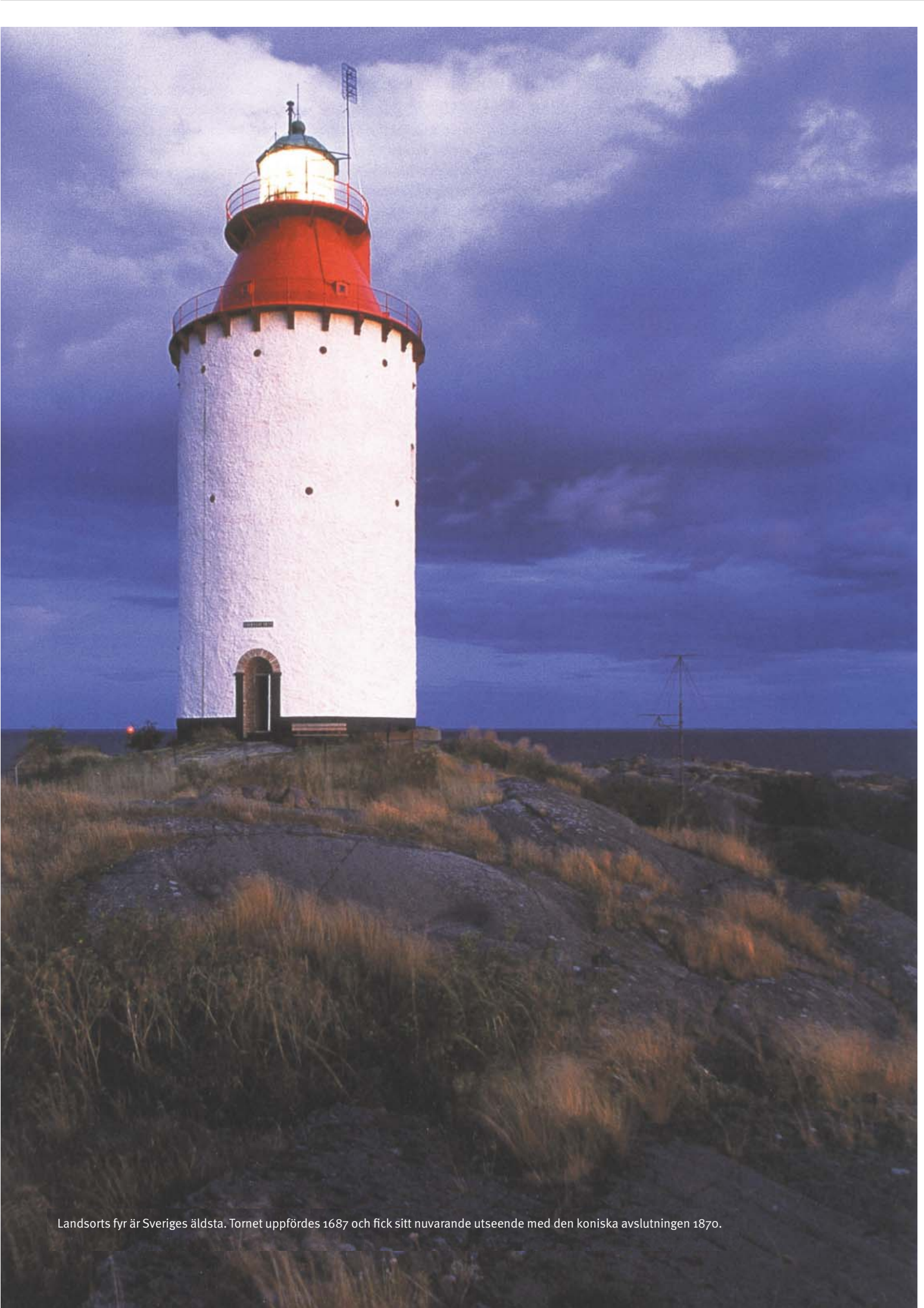
– Vi har i dagsläget 25 fyrplatser

som vi tillsammans med Sjöfartsverket och Riksantikvarieämbetet satt upp på nationalarvslistan. På så vis säkrar vi fyrplatsens framtid och ger nya besöksmål för det ökande rörliga friluftslivet. Nu prövas vid vilken tidpunkt det är lämpligt att ta över dem, säger Jörgen Hammarstedt, fastighetschef på Statens fastighetsverk med ansvar för fyrplatserna längs ostkusten. Genom att en del fyrplatser redan sålts till privatpersoner riskerar annars unika miljöer att göras helt otillgängliga för besökare.

DANSKARNA FÖRE OSS

De första fyrarna i vårt land var egentligen stenkasar, enkelt uppbyggda och högt anlagda stenhögar, som i sin tur efterträdde de vedstaplade vårdkasarna. Dessa ingick i ett förgrenat signalsystem som sattes i brand för att varna byarna längre inåt landet när fientliga skepp dök upp vid kusten.

Landsorts fyr är Sveriges äldsta. Tornet uppfördes 1687 och fick sitt nuvarande utseende med den koniska avslutningen 1870.

Danskarna var långt före oss i att utveckla fyrväsendet. Redan 1202 beskrivs 'fyring' vid Falsterbo. Hansan betydde mycket för att skapa säkra vägar från Nordsjön in i Östersjön. På 1560-talet uppfördes exempelvis en 'papegojfy' vid Kullen i form av en träkonstruktion, där man hissade upp en järnkorg med fyrelid. Bara tre år senare ersattes denna av ett torn i sten med en fyrlykta i ett valv med blytak. Tolv stora talgljus tjänade som ljuskälla. Astronomen Tycho Brahe var under ett decennium fyrmästare här genom kung Fredriks generösa förläningsbrev. Enligt det fick Tycho Kullagården som motprestation för att förvalta fyren. Han fick också ytterligare elva bondgårdar i förläning för att «bedre kunde kome at holde den Løgte paa Kulden ved Lige og Magt».

Genom att Sverige erhöll Halland vid freden i Brömsebro 1645 och Skåne/Blekinge vid freden i Roskilde 1658 övertog vi även fyrkunskapen. I fredsavgörelsen ingick bland annat att danskarna årligen skulle betala 5 300 Hamburger-banco för driften av de skånska fyrarna vid Kullen och Falsterbo.

Både Nidingen och Tylö utanför Hallandskusten utsågs av Riksantikvarieämbetet år 1935 till statliga byggnadsminnen. Runt Nidingen ligger uppemot 700 fartygsvrak. För ungefär 10 000 år sedan låg inlandsisens kant kvar länge här; den smälte och växte omväxlande vilket resulterade i en ås av ändmorän som nu slingrar sig fram i farliga undervattensrev.

– I höstas gick en segelbåt på grund här. Det var en jordenruntseglare som startade från Helsingborg. Han kom inte så långt, säger Anders Röös, Sfv:s förvaltare på de tre fyrplatserna Nidingen, Tylö och Väderöbod.

Av dagens 2 200 fyrar förvaltar Sjöfartsverket över 1 000. Kulturminnesvård tillhör inte verksamheten. Uppgiften är att skapa säker sjöfart.

– Att renovera Häradsöskär utanför Oxelösund skulle kosta uppåt två miljoner kronor. Ur vår synpunkt skulle det räcka med en enkel mast och en LED-lykta, som gör samma jobb för tiondelen av pengarna, säger Christian Lagerwall på Sjöfartsverket.

LANDSORTS FYR DEN FÖRSTA SVENSKBYGGDA

Bredmagad och välmående står Landsorts fyr på ön Öjas södra udde, nio mil söder om Stockholm. Landsort var favoriten bland arbetsplatser, i alla fall för fyrfolk. Här hade man ett helt samhälle in på knuten med lotsstation, post, tele, skola, affär och kapell.

Namnet Landsort sägs komma från holländskans 'landesort', som betyder angoringspunkt, det vill säga den första riktigt noggranna positionsbestämningen nära kusten.

I ett kungligt brev år 1535 uttryckte Gustav Vasa att Öja kronohemman skulle överlätas till Anders Bertilsson «i evärdelig tid» mot att han skulle «styra och ledsaga kronans skepp och fartyg och allt kofferdi, när behov därav gjordes.» Det sägs att brevet, som spikades upp på stugväggen, åts upp av en get.

Landsorts fyr var den första som uppfördes på svenskt territorium. Den tändes 1651 men slocknade efter bara ett år beroende på meningsskiljaktigheter om pengar och ansvar. Debatten

Öja är drygt fyra kilometer lång men bara hundratalet meter på det smalaste stället.

Under 1800-talet anlades permanenta kajer och bryggor där lotsbåtarna tidigare dragits upp på stranden.

utmynnade i att drottning Kristina året därpå bestämde att Amiralitetskollegiet fick ansvar för rikets fyrar. Tjugo år senare började fyrandet från ett halvfärdigt tornbygge och den 2 september 1678 provfyrades den färdigbyggda fyren och ljuset kunde ses 3,5 mil ut i Östersjön! Lyskraften förstärktes nu av stålspelar, konstruerade av tysken Johan Daniel Braun, som drev ett stålspjelbruk i Hamburg. Sitt nuvarande utseende fick Landsorts fyr 1870 med en tredje ordningens linssystem innanför den röda plåtkonen.

STORHETSTIDEN PÅ 1800-TALET

Som samhälle är Landsort unikt såtillvida att ön befolkats av enbart dem som arbetat på lotsstationen, fyren och tullstationen. År 1808 tillkom en grupp telegrafister. När Landsort var som störst 1871 räknade man 172 personer som bodde på ön, varav 131 på södra udden. Lotsarna dominerade i början av 1800-talet. Ställningen var under en period 33 lotsar mot tre fyrvaktarpersonal.

Konkurrensen om bland annat boplatser och fiskevatten var hård. Fiska-

rena från Trosa, de så kallade skärborgarna, flyttade med sina familjer ut till fiskeplatserna på våren. Mellan fyr- och lotspersonalen gick en knivskarp gräns, speciellt var konkurrensen uttalad mellan lotsförman och fyrmästare. Lotsarna arbetade oftast på en och samma plats hela livet medan fyrspersonalen ofta omstationerades genom befordran.

STRINDBERGS UPPSYNINGSMAN

August Strindbergs «Uppsyningsman» ur *Skärkarlsliv* från 1888 har en verklig förebild i jaktuppsyningsmannen från Huvudskär, Carl Gustaf Sjöblom, som likt «den flygande holländaren» jagade runt från Furusund till Landsort i sin tulljakt för att slå till mot smugglare i hopp om att ett enda tillslag skulle rädda hans ekonomi livet ut. Hans far hade slagit till mot smugglare i Stockholms skärgård, vilket «på en natt inbragte honom tio tusen kronor, varför han köpt sig en gård och satt sig i ro.»

För sonen Carl Gustaf var förutsättningarna nu annorlunda; skyddstullarna var borttagna och smuglingen nästan utdöd. Men han gick ofta ut ändå, med förhoppningar som «då och då eldas opp, med en sup, som snart blev flera supar. Och när han då gick till segels och kröp fram mellan de sista grynnorna, som han kunde utantill, då såg han i andanom franska skonare komma med guldur, engelska briggas, som luktade vanilj, holländska koggas med Kryddöarnes muskotnötter och kardemummor, ryska skonare med karavante. Men när han så släppte landkänning för att gå ut och preja det hägrande lyckoskeppet, och tvingat det att hissa flagg, upplöste sig drömmen i en norsk bark, som kom med stenkoll från England.»

Som plåster på såren för att Carl Gustaf Sjöblom hängdes ut i *Skärkarlsliv* donerade vår store dramatiker sin dubbelbössa till Carl Gustaf. Det var en bakladdad hagelbössa, något ganska exklusivt på den tiden.

LOTSDIREKTÖRENS TVÅ HUSTRUR

Lotsverket med lotsdirektören var överst på skalan. På större fyrplatser var personalen uppdelad i en strikt hierarki med lotsen, fyrmästaren, fyr-

Landsort befolkades till största delen av lotsar och fyrvaktarpersonal. Då samhället var som störst på 1870-talet räknade man 172 bofasta.

I takt med att båtarna blev större måste det trånga inloppet till hamnen med jämna mellanrum göras djupare.

I mer än 350 år har ljuset från Landsort väglett sjöfarare från havet in mot de skyddande skärgårdarna.

vaktaren och ett antal fyrbiträden, plus deras familjer. Myndigheterna höll med lärare om det fanns minst tre barn på en fyrplats.

Det var ingen lindrig tjänstgöring. Fyren fick absolut inte mankera. Kol eller fotogen måste alltid finnas till hands och fyrbyggnaden, materialbodarna, bostadshuset, bryggorna och båtarna måste vara välhållna. En gång om året kom fördelningschefen med lotsångaren för att inspektera.

Det berättas om en lotsdirektör som tog med sig sin syster och sin svägerska på en visitation. Så blev det kaffe inne hos fyrmästaren och lotsdirektören presenterade sin syster som sin hustru. Efter visitationen bjöds det på kaffe, denna gång hos biträdande fyrmästaren. Nu presenterade lotsdirektören

svägerskan som sin hustru. I ekan på väg tillbaka från fyrplatsen ifrågasattes starkt hans skämtlynne.

– Jo, detta är personalvård. Ni anar inte vilket samtalsämne detta blir därute – det är bra att de har något gemensamt att tala om! försvarade sig lotsdirektören.

SVENSK SPETSTEKNOLOGI

Kravet på driftsäkerhet var absolut och förbättringarna av ljuskällan avlöste varandra: ved, stenkol, talgljus, rovolja, fotogen, gas. Glödlampor på 1000 w gav till slut den största lyskraften. Spegel och linser koncentrerade och vinklade ljuset. Fresnel-linsen hade ett trappstegsliknande system av lameller som kunde vinkla ljuskällan till parallella strålknippen. Fördelen var

att detta linssystem kunde göras avsevärt lättare än traditionella linser. Den största linsen hade beteckningen «första ordningens storlek» och var nästan två meter i diameter och kunde skicka ljuskäglan uppemot fem mil.

Sverige var på flera sätt ett föregångsland när det gällde fyrteknik. Gustaf Dalén fick Nobelpriset 1912 för solventilen, som tillfälligt stängde gastillförseln när det var dagsljus och vars geniala enkelhet byggde på metallers olika utvidgning i dagsljus. Uppfinningen fick den store Edison att kommentera: «It won't work!».

Daléns AGA-fyrar, som drevs av acetylen, blev tillsammans med hans bränslebesparande klippapparat också milstolpar i den internationella fyrteknikutvecklingen.

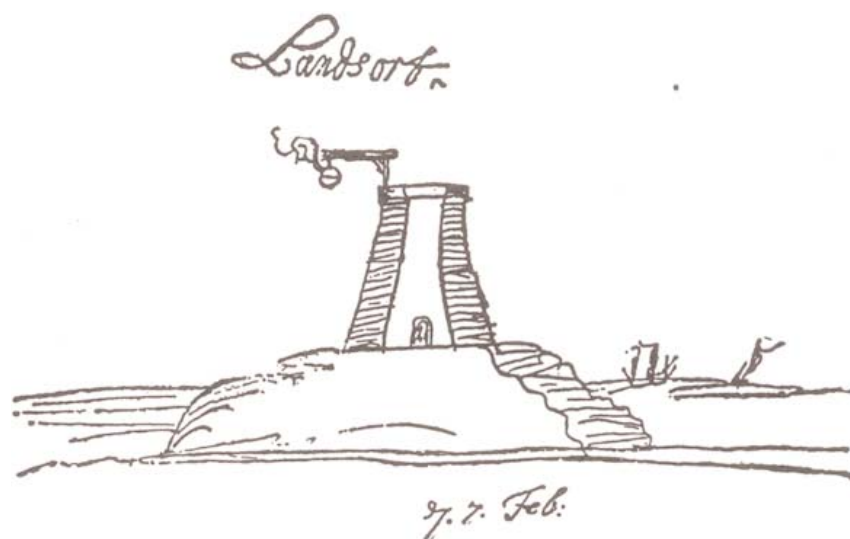
1800-talets andra hälft och ett par decennier in på 1900-talet var fyrplatsernas storhetstid. Snabbare, större och fler fartyg understödde industria-

lismens framväxt. Genom fyrskuppen flyttades positionerna ut till säkrare korridorer på öppnare vatten. Sedan man utvecklat tekniken för betong-

gjutning i början av 1900-talet kunde fyrskuppen ersättas av de bottenfasta kassunfyrarna.

Automatisering och fjärrstyrning bidrog för ungefär 50 år sedan till att fyrplatserna inte längre behövde vara bemannade. I dag underhålls exempelvis kassunfyrarna genom en enda årlig översyn.

Intresset för våra fyrar visar sig bland annat i att Sverige har världens näst största firsällskap. Fyrplatserna är därför ett viktigt kulturarv att förvalta för oss och våra barn, som tillhör en av världens ledande fyrnationer. **KV**

Den blott sju år gamle prins Karl, sedermera Karl XII, gjorde en teckning av fyren på Landsort vid ett besök 1689.